

Simonné Pesthy Monika:

Vértanúk és keresztény identitás a 4. századi görög enkómionokban

(FONTES ORIENTALES – KELETI FORRÁSOK; CORVINA, BUDAPEST, 2021)

Messzi idők vagy tájak kultúráit, hagyományait és örökségét mindig akadtak korok és kutatók, akik átadni, értelmezni, elmagyarázni vagy örökségként átadni vállalkoztak. Hol egyházi körökben, hol világiakban, idővel tudományos státuszban is, ma meg már leginkább hivatástudatból, kutatói elkötelezettségből fakadóan volt ez így. Az értelemadás vagy értelemtulajdonítás szinte minden időkre jellemző volt (vagy képzeljük, tehát lehetett), s ha nem fenyeget a mindenkori vértanúság közelképe, akkor így van ma is. Az értelmező értelmezések egyik kedvelt területe a klasszika-filológia, amelyben a minden forrás és minden értelemadás újraértelmezése zajlik évszázadok és évezredek óta, és a másik ebben a kérdéskörben nyomatékos terület az orientalisztika. Kevesek „isteni eledel” mindez, de szükségképpen táplálék ugyanakkor minden szakralitást fogyasztó étrendjében. A megértés kalandja és az értelmezés élménye nélkül soványabb lenne nemcsak étrendünk, de életünk is.

Talán ezért is pazar ajándéka a sorsnak (vagy az isteneknek), hogy a Corvina Kiadó egész sorozatot ad ki *Fontes Orientales – Keleti források* címen, s eddig tizenhárom kötet látott napvilágot a sorozatszerkesztők aprólékos munkájának gyümölcseként. Az újabbak sorából vettem most kézbe kettőt, melyekről a válogatott jelzők, kimódolt szavak csak nehézkesen és kényszeredetten formálhatók meg, hiszen oly elbűvölően hiteles – ha nem lenne itt kissé idéten –, szinte elvarázsolóan izgalmas témakeretet kínálnak, amelyhez a befektetett szerzői munka sokszorosa kell az értelmező olvasótól, hogy felfogja izgalmaikat, átélje a tudomány számára is sejtelmes hitelesség, avatott hozzáértés és feltáró igyekezet lényegét. A *Keleti források*-sorozat eredendően is a nagy kultúrák, világvallások bámulatos alkotásait részesíti figyelemben, így korántsem idegen az Olvasótól, ha érdeklődésével „a múlt történelmi emlékezete és a valóság költői átélése” okán közreadott műveket tünteti ki.

A sorozat antik keresztény, indiai, arab, iszlám, hindu, volgai bolgár, perzsa, egyiptomi, mezopotámiai kultúra közvetítésére kínálkozó művei, forrásközlései és grandiózus vallástörténeti válogatásai után egy frissebb, mostanság megjelent mű Simonné Pesthy Monika *Vértanúk és keresztény identitás a 4. századi görög enkómionokban* című kötete, melyben a teológiai gondolkodás történeti időszakainak egy

konstans alapkérdését, a mártírium, a mártírrá válás és ennek középkori variánsai, a vértanúság és ennek keresztényi hagyományváltozatai kerülnek elő a „régikorok” és kultuszok világképének szereplőiként. A kötet – tudományos szándékú, küllemű és hagyományú sorozatnál talán nem mindennapos, az értelmezéstudományokban azonban gyakori – a szerző személyes indíttatásának magyarázatával kezdődik. E magyarázatban a szenvedéstörténetek és az evilági lét túlvilági előképei, mintázatai, sőt kultuszai mutatkoznak meg egyfajta köztünk élő valóságként. Egy temetés, valamint egy kísértéstörténeti előadás aktuális sugallatai késztették a tisztázó szándékra a szerzőt, s az e szándék eredményeként született műben az evilági lét mintegy szükségképpen rossz, „kiérdemelt” büntetésként kapott állapota, a „sötétség” fenyegetése kerül szembe a vakító napfényvel, és az Isten teremtette világ teremtményeinek lakhelyül adott lét korántsem „siralomvölgynek” mutatkozik körülöttünk, hanem inkább a napfény és fénylő szabadságeszmény lehetséges állapotának. Viszont a „mainstream” vallási világ ezt hajlamos istenkáromlásként érzékelni, mondván: „számunkra itt csak szenvedés van”, a megváltás és a fény majd a túlvilág kiérdemelt ajándéka lesz – hiába a Teremtés Könyvének első fejezetében már megtalálható tudás az ellenkezőjéről.

Ebből fakadó maga a kötet értelmező anyaga is, vagyis a kérdés, hogy (idézem:) „a »siralomvölgy« fogalma mind a mai napig mennyire meghatározza a keresztény gondolkodást: az anyagi világ rossz, a jámbor hívőnek a földi életben csak szenvedés jár, minden jó »odaát« van. Ez annál is érdekesebb, mivel a másik két Ábrahám-vallásra nem jellemző ez a világellenesség; mind a judaizmus, mind az iszlám az evilági életre koncentrálnak. Nehéz és szerteágazó feladat lenne végigelemezni, hogyan lett a kereszténységben ebből a szép és jó világból (ld. Ter 1) siralomvölgy, és főként hogyan maradt meg annak, úgy tűnik, végérvényesen. A kérdés legérdekesebb része kétségkívül az, hogy a konstantini fordulat után, amikor a keresztényeket már semmi sem akadályozta e világ élvezetében, miért kellett mégis ragaszkodni a siralomvölgy képzetéhez (miközben természetesen bőven kivették részüket az evilági javakból). Könyvem arra keresi a választ a görög egyházatyák *enkómiumain* keresztül, hogy a vértanúk, pontosabban a vértanú-narratívák és kultusz milyen szerepet játszottak ennek a negatív világképnek a fenntartásában.” (7–8.)

Meggyőző maga a kötet „problematizáló” kérdésfeltevése is a hátoldali ajánlóban: „A konstantini fordulattal a vértanúk egyházából egy csapásra győzedelmes egyház lett, nehéz feladat elé állítva a teológusokat, hiszen bizonyítaniuk kellett, hogy a kettő azonos, de legalábbis megvan a folytonosság közöttük. De milyen szerep juthat a vértanúknak egy olyan világban, melyben már nincsenek üldözések? Vajon a konstantini fordulat után is fenn kellett-e tartani ezt az ideológiát ahhoz, hogy megmaradjon a folytonosság a vértanúk egyháza és a győzedelmes egyház között? A vértanúk csak akkor élhetnek tovább az egyházban, ha a világ – minden szépsége és gazdagsága ellenére is – antivilág marad? Vagy a régi korok vértanúi

megtalálhatják helyüket egy jól működő, »normális« világban is? Nem lehetne beilleszteni őket is a földi életbe, annak minden emberi örömeivel és bajával együtt? Ezekre a kérdésekre keressük a választ e könyv lapjain a negyedik század második felének négy jelentős görög egyházi írójának (Nagy Szent Vazul, Nüsszai Szent Gergeley, Aranyszájú Szent János és Amaszeiai Asztériosz) a vértanúkat dicsőítő homíliáin, *enkómionjain* keresztül. Mivel pedig a vértanú eszményképe mind a mai napig benne él gondolkodásunkban, a könyv nemcsak a múltról szól, hanem a jelenről is.”

A jelenhez vezető úton azután aprólékosan (és lenyűgöző szaktudományossággal, egyúttal közérthető tónusban is!), mintegy teljes körű áttekintést kapunk előbb a mitikussá válás, a mítoszok, toposzok, retorika árnyalt és eltérően is értelmezett korkérdéseiről, majd egyenként a négy kora keresztény író homíliáinak (tizenháromnak) magyar fordításával és elemzésével tagolt, részenként is összefoglalt anyaga jön. A szerző itt főképpen arra keresi a választ: hogyan jelennek meg a mítoszok és toposzok az egyes szerzőknél, illetve mi a kapcsolata a szerzőnek a vértanú kultúrához, és „milyen szándékok vezérelik a vértanú-történetek elmondásánál, vagyis hogyan használja a vértanút. Igyekszünk feltárni, mi a homília üzenete, milyen szerepet szán a szónok az éppen ünnepelt vértanúnak az új, vértanúk, és üldözések nélküli világban, és milyen keresztény identitás kialakítására törekszik általa. Az utolsó, összefoglaló fejezet röviden összehasonlítja a négy vizsgált keresztény író vértanúkról alkotott felfogását (ahogy az az *enkómionokban* megjelenik), és visszatér a kiinduló kérdéshez: a vértanúk emlékezetének életben tartásához, és ahhoz, hogy vajon mindenképpen fenn kellett-e tartani az antivilág-ideológiát, hogy megmaradjon a folytonosság a vértanúk egyháza és a Konstantin utáni győzedelmes egyház között.” (13–14.)

A szerző hangsúlyozza munkája céljai között a kereszténység alapító és az Ábrahám-vallások közötti helyét tekintve „veszélyes” mivoltát, mely részben oka is volt a vértanúságok intézményesítésének: „Így tehát nem meglepő, hogy az újonnan megszülető vallás nem törekedett földi hatalomra, hanem a túlvilág felé fordult, megvetéssel utasítva el ezt a világot. Ez a tendencia csak erősödött az első három évszázad során, amikor a keresztények úgy érezték (jogosan vagy sem), mindenfelől ellenségek veszik körül őket, és állandó üldözéseknek vannak kitéve. Az időszak központi figurája, »szuperhőse« a vértanú, akiről a korszak a nevét is kapta: »vértanúk kora«. A vértanúság jelenségének értelmezésére létrejövő ideológia megfordítja a megszokott értékrendet, és a földi létet antivilággá alakítja, melyben minden éppen az ellentéte annak, aminek látszik: a gyengék erősek, a hatalmasok tehetetlenek és nyomorultak, a vesztesek valójában győztesek, a vértanú halálának napját (égi) születésnapként ünneplik, az élet halál, és a halál az élet; a családi kötelek bilincsek, melyeket szét kell törni, dicséretes dolog, ha a vértanú szembeszáll szüleivel vagy becsapja őket, hogy meghalhasson, és elhagyja kicsi, esetleg újszülött gyermekét; máskor éppen anyák küldik (szóval vagy tettel) a halálba gyermeküket,

és bánkódnak, ha elnapolják a kivégzést; a női vértanú a küzdelemben férfivá válik; a vértanúk közbenjárnak Istennél a barátaikért, nem azért, hogy megmentse őket, hanem, hogy belőlük is vértanú legyen stb.” (8–9.)

Részben tehát a hitélet szervezeti, intézményes, evilági és sikeresélyes jellege, részben pedig a keresztényellenes atrocitásoknak kitettek, elnyomott kisebbségek érezték fontosnak ezen ideológia fenntartását – de „a nagy többség aligha élt eszerint”. Viszont korszakos kérdés maradt a mindennapokban is: „mi legyen a konstantini fordulat után, amikor az üldözések megszűntek, a kereszténység szabad vallás lett, melyet a császárok minden lehető módon támogattak a többi vallás, főként a »pogányság« rovására, míg nem a 4. század végére államvallássá tették? Hirtelen az egész világ, minden örömeivel, szépségével, gazdagságával és hatalmával kitérült a keresztények előtt, úgy élvezhették és használhatták, ahogy csak akarták. A kereszténység virágzott, és minden támogatást megkapott. Immáron nem őt üldözték, hanem ő üldözött másokat (pogányokat, eretnekeket, zsidókat) ugyanazokkal a módszerekkel, melyeket korábban vele szemben alkalmaztak. A keresztények (legalábbis akiknek módjuk volt rá) pompásan benne találták magukat a megváltozott helyzetben, jó módban éltek, magas pozíciókat foglaltak el, és élvezték (pont úgy, mint a nem keresztények) a földi lét kellemetességeit. Ennek ellenére az antivilág-ideológia tovább élt, és mint a fenti két történet mutatja, azóta is él: a föld megmaradt siralomvölgynek, melyben a jámbor hívőnek (aki természetesen »vértanú a szándéka szerint«) csak szenvednie szabad...” (9.)

Az idézetek sora még sokáig folytatható lenne. Ami (itt és most, ma és egy ideig még) fontos lehet mindebből, az maga az egyházi ideológia, „politikai teológia” vagy éppen teleológia, amely a hit rendszabályozásánál fontosabbnak ítéltette az életvitel előírásait. E *modus operandi*, a maga tevőleges, előíró, hosszú távon „történelemformáló” hatásai, s a mögöttes eszmények példaértékű fennmaradása az, amit alapjában véve rigorózan végigvesz a kötet. Nem véletlen ugyanis, hogy az egyházi írók és tanak egyúttal élő társadalmak élő csoportjainak eszményeit, mítoszait, kommunikációját s vezetőik vagy példaképeik retorikai megjelenésének alapvetéseit is jelképes tartalommal, de egyben életértelmezéssel is feltöltötték. Ekként maradt mindez a kutatókra is: „A kutatók világosan látják, hogy a konstantini fordulat és az azt követő változások milyen problémák elé állították a teológusokat, és az is egyértelmű, hogy a vértanúság értelmezésének központi jelentősége van a negyedik századi teológiai érvelésekben. »Vajon a Konstantin utáni egyház ugyanaz a testület volt, mint a vértanúk egyháza?« – kérdezi Limberis. Bármilyen is lenne erre a válasz a tények alapján (aligha lenne egyértelmű igen), a negyedik századi keresztények számára a probléma éppen a kettő azonosságának vagy legalábbis a kettő közötti folytonosságnak a bizonyítása volt.” (9.)

De hozzájárult e felfogáshoz az is, hogy a múltat értelmezni főképpen a már megélt újraértelmezésével lehetett, azaz újraalkotni, esetenként „ki is találni”: „A múlt

újraalkotásánál rendkívül fontos szerep jutott a vértanúknak: ahogy telt-múlt az idő, a régi korok szuperhősei egyre szuperebbek lettek, a múlt pedig egyre dicsőbb. A vértanúk azonban nemcsak a hősi múlthoz tartoztak, hanem a szép, boldog jelenhez is. Nem haltak meg, sőt, nagyon is aktívan vettek részt a földi életben. De vajon »életben tartásuk« miatt valóban szükség volt a siralomvölgy-ideológia fenntartására is? [...] Vajon ez a világ is csak megvetést és elutasítást érdemel a keresztény hívő részéről? Ennek a boldog, békés földi létnek megint egyszer siralomvölgygé kellett válnia? És a kereszténynek mosolygás, tánc és ének helyett ismét csak szenvedés jár? Továbbra is érvényes maradt a régi ideológia? Nem lehetett a világról alkotott felfogást az új helyzethez idomítani? Nem lehetett volna elfogadni, hogy ez már nem az előző idők rossz, szenvedéssel teli világa, melyből a legjobb mihamarabb kiszabadulni, hanem ismét a Teremtés (1) szép és jó világa, melyben az igazak otthon érezhetik magukat, és boldogok lehetnek? És mi legyen a vértanúkkal? Ők mindössze a letűnt korok hősei, fennkölt gondolkodásuk, meg nem alkuvó áldozatvállalásuk csak a múlt szép emlékei, melyeknek semmi helyük a jelenben? Vagy továbbra is ez az ideál maradjon a keresztény norma egy olyan helyzetben, melyben semmi nem indokolja azt? Mit jelenthetnek a vértanúk azok számára, akiknek nyilvánvalóan semmi félnivalójuk sincs a hitük miatt? Vagy talán a régi korok vértanúi megtalálhatják helyüket egy jól működő, »normális« világban is? Nem lehetne beilleszteni őket is a földi életbe, annak minden emberi örömeivel és bajával együtt? Vagy csak úgy lehetett fenntartani a folytonosságot a múlttal, ha az egyház a vértanúk egyháza marad, akkor is, ha már nincsenek vértanúk?» (9–12.)

Talán izgalmas (önreflexióként is), meddig látjuk érvényesnek az itt fölvetett kérdéseket. A sok-sok idézet is ezt a célt szolgálja: látva lássék, hogyan közelíti meg az értelmező szemléletmód és a kérdező habitus magukat a forrásokat, a források elemzőit, a fogalmak rendszerét és hálózatát, érvelésmódok és narratívák sodrásait. Mert vajon visszafordítható-e a kérdés: hogyan használhatta a „Konstantin utáni egyház saját hőseit, akik egy nagyon különböző világhoz tartoztak, és alakította őket úgy, hogy beleilleszkedjenek a jelen világba”, miközben még izgalmasabb kérdésfelvetésbe illik, „hogyan kellett alakítani a jelen világot ahhoz, hogy a vértanúk beleilleszkedhessenek? Ahhoz, hogy a vértanúk továbbra a világ részesei maradhassanak, feltétlenül antivilággá kellett-e tenni?».

Simonné Pesthy Monika lenyűgözően mélyen és mindannyiunkat érintően is taglalja a sorra vett forrásokat, szerzőket, eszméket, elbeszélő módokat, értelmező szándékokat és nyelvi rendszerüket. A zárófejezetben még mintegy a történet folytatásaként vázlatosan áttekinti a vértanú fogalmának időbeni átalakulását a közép- és újkoron át napjainkig, kiemelten figyelve a magyarországi mártírológiára (336–349.), sorra véve Gellért püspöktől Apor Vilmosig, az aradi vértanúktól az 56-os mártíroktól és Mindszentyig, a „mártír királyok” korától a török időkön át, Zrínyi Miklóstól Nagy Imréig mindazokat, akiket a magyar mártírológia és történeti

emlékezet ebbe a körbe sorol. E felsorolt mitikus motivációk mindazonáltal mégis mutatnak egy sajátos elváltozást: „Mondhatnánk tehát, hogy a vértanú fogalma végérvényesen átkerült a vallás területéről a politikába, azonban nem ez történt, hanem éppen a fordítottja: a nemzet, a patriotizmus lépett a vallás helyébe és sajátította ki (többek között) a vértanú fogalmát is. Ha a háborúban legyilkolt katona vértanúnak számít, akkor az ország, »amelyért meghalt« (vagyis amelyik őt a halálba küldte) is szent, és az az ügy is, amelyért a harc folyt (általában bizonyos körök hatalmi és pénzügyi érdekei) szentté válik. A vértanúfogalomnak ez az átalakulása, mint láttuk, nemcsak Magyarországra jellemző, de talán sehol sem figyelhető meg olyan tisztán, mint nálunk: a »valódi«, azaz hitükért meghalt vértanúkkal senki sem törődik, nem vagy alig tudnak róluk (ld. a középkori misszionárius vértanú vagy a Kassán megölt három jezsuita), igazi népszerűségük csak »hazáért« meghalt vértanúknak van. És nem véletlenül: e vértanúnarratívák tökéletesen alkalmasak arra, hogy a rosszabbnál rosszabb döntésekből adódó vereségeket dicsővé nemesítsék, a vesztesekből győzteseket csináljanak, és nem utolsósorban a bűnösből ártatlant. Kitűnően példázza ezt a nemrég felállított 1944-es emlékmű, mely azáltal, hogy az egész országot vértanúként ábrázolja, eléri, hogy 1.: a bűnösből ártatlan lesz; 2.: a vesztesből győztes; 3.: az ellenfél (szintén úgy általában) azonosul a Gonosszal; 4.: és ha komolyan vesszük Gabriél alakját (Isten vitéze), akkor még a *miles Christi* szimbolika is működik: Magyarország tulajdonképpen Istenért küzd a sötétség hatalmaival szemben, vagyis 5.: kozmikus harcot vív.” (348–349.)

Nincs jobb végszó ennél. A mártírológia és a katonai, politikai, vallási, retorikai és publicisztikus változatok közötti összecsúszások már talán egy következő kötet anyagába férközhetnek bele ennél bővebben. A kötet olvasása azonban nemcsak felemelő, lélektöltő, történeti emlékezetet és narratív pátoszt egyaránt megengedő élmény, melyben a (szám szerint) 862 lábjegyzet sem elriasztó, hanem lenyűgöző szerzői elszántságot mutat.

A. Gergely András